

Dilarə Kərimova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
yahyayeva77@mail.ru

**Azərbaycan və ingilis dillərində
idiomatik ifadələr**

Açar sözlər: idiomatik ifadələr, müxtəlif dillər, Azərbaycan və ingilis dilləri, leksik və qrammatik semantika, söz sırası.

Ключевые слова: идиоматические выражения, различные языки, азербайджанский и английский языки, лексическая и грамматическая семантика, особенности, порядок слов

Key words: idiomatic phrases, various language, the Azerbaijan an English languages, lexic grammar, semnatics, feature, word order.

Frazeologiya (yunan sözü olub, phrasis-ifadə və logos-təlim sözlərindən ibarətdir) dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir (6,s. 88)

Sabit söz birləşmələrində sözləri bir-birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək mümkün olmur.

Sabit söz birləşmələrinə nisbətən idiomatik ifadələr daha konkret olur.

İdiomatik ifadələr müxtəlif sistemli dillərdə təkcə obrazlılığına görə yox, eyni zamanda bu ifadələrin quruluşundakı ümumi və fərqli xüsusiyyətlərə görə diqqəti cəlb edir. İdiomatik ifadələrin bu ümumiliyi tərkibindəki leksik vahidlərin transformasiyasının universallığına, tərkib daxilində onların funksional-semantik dinamikasını göstərən yaxın ifadələrin yaranmasına səbə olan qanunauyğunluqlarla izah olunur.

İdiomatik ifadələr mənaca bütöv, struktur cəhətdən sabit və dəyişməz leksik tərkibli modellər kimi başa düşülsə də, onların məcazlaşması və obrazlılığı üçün kontekst, başqa sözlə desək, müəyyən dil mühiti tələb olunur. İki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan idiomatik ifadələr tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin xüsusiyyəti və leksik tərkibinin kəmiyyətinə görə həm söz birləşməsi, həm də qrammatik cəhətdən formalaşmış, məzmunca, intonasiya, modallıq və predikativlik baxımdan bitmiş fikri ifadə edən cümlə kimi çıxış edə bilər. Belə ifadələr dil tərkibində həmişə digər dil vahidləri ilə meəyyən

münasibətdə olduğundan bir sıra hallarda müxtəlif formalara düşə bilər. Buna görə də onların bəziləri dildə dəyişiklikləri ilə işlədilir.

Digər bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan və ingilis dillərində də idiomatik ifadələrin leksik və qrammatik semantikasi onlarda forma və məzmun birliyi əmələ gətirir. Söz birləşməsi və cümlə strukturu idiomatik ifadələrdə onları təşkil edən sözlərdən biri qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı komponent kimi çıxış edir. əsas komponentin qrammatik mənsubiyyətinə görə idiomatik ifadələrin iki növü vardır:

1. Feili idiomatik ifadələr
2. İsmi idiomatik ifadələr

Frazeoloji sistemin tədqiqində feillərin xüsusi rolu vardır. Bir çox dilşünas alimlər bu bərdə öz əsərlərində qeyd etmişlər. Alman dilçisi V.Şmidt iki əsas kontekstdə-leksik və sintaktik mühitdə feillərin frazeoloji bağlılığını araşdırarkən qeyd etmişdir ki, frazeoloji cəhətdən məna bağlılığı öz qradasiyasına malik olması ilə xüsusiləşir. Nəzərə alsaq ki, feillər semantik rəngarəngliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir, qrammatik kateqoriyaların çoxluğu və müxtəlifliyi onların semantik çalarlılığını bir az da artırır. Rus alimi V.Vinoqradov yazır ki, “bütün başqa kateqoriyalara nisbətən, feilin strukturu daha dolğun və zəngindir. Feilin bu xüsusiyyəti onun qrammatik quruluşunun özünəməxsusluğundan asılıdır” (4, 28).

Feillər idiomatik tərkibində digər nitq hissələri ilə, xüsusən isimlərlə birləşərək idiomların struktur özəyini təşkil edir, cümlədə onların semantikasına və sintaktik funksiyasına təsir edir. Müşahidələr göstərir ki, ingilis dilində feili idiomatik ifadələr ismi birləşmələrə nisbətən daha sadə quruluşa malikdir. Bu, feilin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsini – xəbər funksiyasını daşması ilə bağlıdır. Ona görə də feilin əlaqəyə girdiyi sözlərlə sintaktik münasibətləri kəmiyyət baxımından o qədər də çox deyildir. İdiomatik ifadələrdə feillər daha çox özlərinin funksional, semantik yükü ilə səciyyələnir.

İngilis və Azərbaycan dillərində feilin qrammatik strukturu bu dillərin qayda-qanunlarına uyğun formada qurulur, məhz buna görə də həmin ifadələrin komponentlərinin sıralanması daha çox feilin mövqeyindən asılıdır. Buna nümunə olaraq: to have borne in one's throat (boğazında sümükqalmaq), to twist somebody round one's little finger (kimisə barmağında dolamaq), to throw oneself into smb's arms (kimdənsəümidgözləmək), to give a free hand (əliniboşburaxmaq), to fall on one's feet (ayağınadışübyalvarmaq), to twiddle one's thumb (bekaroturmaq).

Azərbaycan dilində feili idiomatik ifadələrdə əvvəlcə ad komponenti, sonra isə feili komponenti gəlir. İngilis dilində fərqli olaraq “feil+ad” modelindən istifadə edilir. İngilis dilində feili idiomatik ifadələrin birinci tərəfi feil, ikinci tərəfi isə böyük çoxluqla isimdən ibarət olduğuna görə onlarda ümumi məna komponentlərin bütövlükdə mənasından və sintaktik strukturundan asılı olaraq predikativ səciyyə daşıyır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində feili idiomatik ifadələrin ismi tərəfinin çoxu, feili komponentlərinin isə mütləq şəkildə hamısı dildə əsasən müstəqil işlənən leksik vahidlərdir: üstündə yük olmaq (to thread on smb`'s neck).

Azərbaycan dilində feili idiomatik ifadələrin feil komponenti feilin müxtəlif növlərində çıxış edə bilər. Məlu növdə olan feillərin sayı çox olduğu kimi, bu növdə işlənən idiomatik ifadələrin sayı da kifayət qədərdir. Məsələn: könül vermək, qulaq vermək, qol-qanad açmaq, meydan sulamaq, maq qalmaq, oda tutmaq, ömür sürmək, ömrünü başa vurmaq, səs düşmək, səsini kəsmək, saqqalı yüngül etmək, ağzına düşmək, acığı tutmaq və s.

Feili idiomatik ifadələr: Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də feili idiomatik ifadələr ismi idiomatik ifadələrə nisbətən daha çoxdur. Fikri bütün incəliklərinə doğru obrazlı və eyni zamanda emosional və yığcam şəkildə ifadə etməklə feili idiomatik birləşmələrin rolu daha çoxdur. Adi vəziyyətdə heç bir ekspressivliyə, ifadəliliyə malik olmayan sözlər işləndiyi yeni idiomatik birləşmədə başqa məna kəsb edir və nəticədə təsirli ifadə vasitələrinə çevrilir.

İngilis dilində feili idiomatik birləşmələrin yaranmasında to be və to have feilləri mühüm yer tutur. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək: to be at the end of one`s rope (çıxılmaz vəziyyətdə olmaq) – I`m at the end of my rope. I don`t see any way out just at present. I`ve sent for my father and my lawryer... (Th.Dreiser)\$ to be a chip of the old block (özqohumlarındanbirinəçoxoxşamaq); to have somebody in one`s pocket (kimisə özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq) (4, 12).

Bəzi hallarda müəyyən idiomatik ifadələrə dəqiqləşdirici söz əlavə etmək mümkündür: to learn one`s lesson (ibrət götürmək) – to learn good lesson from something (bir şeydən ibrət almaq). Bir sıra idiomatik ifadələrin tərkibində bu və ya digər komponent yaxınmənalı və ya sinonim sözlərlə əvəzlənə bilər. Məsələn: to hold one`s tongue – to hold one`s long (beautiful, sharp, bitter) tongue, with all one`s heart – with all one`s soul; belini qırmaq (sındırmaq), əl-ayağına düşmək (tökülmək),

əlinə fürsət düşmək (keçmək), özünü tülkülüyə qoymaq (vurmaq), yel olub yanından keçmək (ötmək). Bəzi idiomatik ifadələrin qısaltılmış formalarına da rast gəlmək olar. Məsələn: A friend in need is friend indeed (Dost dar günündə tanınar) – A friend is need. Belə ixtisarlara, nümunədən də göründüyü kimi, ifadənin mənasının dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Azərbaycan dilindəki göydən zənbillə düşmək – göydən düşmək, adını göyə qaldırmaq, a dını qaldırmaq, suya baş vurmaq (suya girmək/atılmaq), baş vurmaq (harayasa getmək / baş çəkmək) ifadələri də bu qəbildəndir.

Hər iki dildə əksər idiomatik ifadələr üçün söz sırasının sabitliyi səciyyəvidir. Lakin bəzi hallarda bu sıra pozula da bilər. Bu pozulma isə idiomatik ifadələrin özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Bunu ingilis dilindən gətirilmiş aşağıdakı nümunələrdə görmək olar: a lay figure mannequin – the figure lay, to look full in the face of somebody – to look full in somebody's face. Azərbaycan dilində müəyyən ifadələrin tərkibindəki leksik vahidlərin yerini dəyişdikdə onların mənası tamamilə dəyişir: alt-üst evi olmaq (dəbdəbəli, zəngin evi olmaq) – evi alt-üst olmaq (evi dağılmaq, sökülmək) və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin komponentlərinin sabit qrammatik formaya malik olması onların əsas əlamətlərindəndir. İdiomatik ifadənin hər bir üzvünün dəyişməz və müəyyən qrammatik forması olur. Məsələn, kəmiyyət şəkilçilərini bir-biri ilə əvəz etmək mümkün olmur. Lakin müəyyən hallarda idiomatik ifadələrdə qrammatik variantlıq müşahidə edilir. Məsələn, to gather up the threads (hər hansı bir işi yenidən başlamaq), to get into deep water (çətin vəziyyətə düşmək): gözü (gözləri) gülmək, gözün üstə (üstündə), əlində yağ daşa (da), əl (əlini) saxlamaq.

İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin strukturunda olan ümumi cəhətlərdən biri də onların iki və daha çox leksik vahidlərdən ibarət olmasıdır.

İkikomponentli idiomatik ifadələr: the bottom line (son nəticə), black foot (elçi), Honest to God (Allah görür), vicious circle (tilsim, çıxılmaz vəziyyət), apple of discord (nifaqa səbə olan şey) və s.; ağzı qızıışmaq, ev yıxmaq, qol qoymaq, oduna yanmaq, acı söz, açıq ürək, şirin xəyal, düşünə döymək, özünə gəlmək və s.

Üç və daha artıq komponentdən ibarət ifadələr: to cock one's nose (burnunu yuxarı tutmaq), to see through somebody (iç üzünü görmək), to get down to earth (göydən yerə enmək). Have something in one's blood (varis olmaq), to be or not to be (ölüm ya olum). To foam at the mouth

(ağzı köpüklənə-köpüklənə sübut etmək) və s.; qəlbinə şeytan girmək, sözünü qəribliyə salmaq, ürəyinə yara vurmaq, göyün yeddinci qatı. Yaman yerdə axşamlamaq, Araz aşığından, kür topuğundan, nəfəsi gedib gəlməmək, yer üzündən nəslini kəsmək, ürəyi od tutub yanmaq, Əlinin papağını Vəlinin başına, Vəlinin papağını Əlinin başına qoymaq və s.

Frazeologiyanın müstəqil fənn kimi ayrılmasının vacibliyi hal-hazırda bir çox dilçilər tərəfindən qəbul edilir, lakin onun bəzi məsələləri hələ bu günə kimi müəyyən olunmayıb. İdiom adlanan söz birləşmələrinin frazeologiya obyektı olmaı ümumən qəbul edilmişdir. Lakin son zamanlar frazeologiyanın əhatə dairəsi getdikcə artır, frazeologiyanın əsas problemləri nəinki sözlərin bütün sabit söz birləşmələrini, həmçinin dildə tez-tez istifadə olunan söz birləşmələrini və nəhayət müstəqil mənalı sözlərin bütün mümkün birləşmələrini özündə əks etdirir. Hətta “idiom” sözünün özü qeyri-müəyyəndir, son vaxtlar isə bütün sabit birləşmələri və danışıqda istifadə olunan söz birləşmələrini idiom adlandırmağa başlayıblar.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva A. İngilis atalar sözlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və cəmiyyət, 2006
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962
4. Əhmədov F. İngilis və Azərbaycan dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərdə struktur-semantik xüsusiyyətlərin müqayisəli tədqiqinə dair. Bakı: 2007
5. Gözəlova K. Əsl ingilis mənşəli frazeoloji birləşmələr. Bakı: 2003
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

Dilara Karimova

The idiomatic phrases in the Azerbaijan and english languages Summary

Idiomatic phrases draw attention for their common and different features of structure in various languages. The lexis and grammar

semantics of idiomatic phrases in the Azerbaijan and English languages create the unity of structure and contest.

Having the constant grammar structure of idiomatic phrases in English and Azerbaijani is one of their main features. Word order of such phrases in both languages is necessary (typical).

Дилара Каримова

**Идиоматические выражения в Азербайджанском и английском языках
Резюме**

Идиоматические выражения в языках с различной системой привлекают внимание общими и отличительными свойствами своей конструкции. Лексическая и грамматическая семантика идиоматических выражений в азербайджанском и английском языках образует в них единство формы и содержания. Наличие постоянной грамматической формы у компонентов идиоматических выражений в азербайджанском и английском языках является одним из основных их особенностей. Для обоих языков характерна неизменяемость порядка слов в идиоматических выражениях.